

*Надія Вандишева-Ребро
м. Харків, Україна*

РЕАЛІЇ ГУМАНІЗМУ ТА ЇХ ВІДООБРАЖЕННЯ В АНТИУТОПІЯХ ХХ ст.

Проблема гуманізму, як суттєво важливої складової людського існування в соціумі, має дуже давню історію. Утім, ідеї гуманізму завжди співіснували з ірраціонально-волюнтаристськими та суб'єктивістськими упередженнями стосовно місця і ролі людини в світі. У численних художніх та художньо-публіцистичних роботах проблема гуманізму розглядалась крізь призму романтичних, критичних, реалістичних тощо оцінок дійсності.

В реалістичній літературі, притаманній сучасному динамічному, сповненому протиріч світі, гостро і визначено звучить мотив відчуженості. Визначальним чинником тут виступає стороннє нам оточення, оскільки вільний вибір оточення стає все більш утрудненим. Мотив відчуження більш відчутний на фоні попередньої «культури свободи», котра припускала можливість уникнення особистістю найбільш одіозних, на її думку, форм співіснування з «іншим». Не дивно, що саме ця відмінна риса людей, з якими ми змушені спілкуватись, найбільш ґрунтовно опрацьована в літературі постмодернізму.

Можливо, однією з причин загостреного сприйняття нашої реальності не-свободи є складність цілісного визначення дійсності, в яку повсякчас занурена людина. Об'єктивно ми практично ніколи не можемо діяти з достатньо повним знанням сукупності чинників, які визначають наші рішення. Раціональна спроба визначити наслідки спричиненого, стикається з непевним відчуттям чогось не пояснюваного, з ірраціональним внутрішнім відчуттям на кшталт «А серце мені підказує ...». Відтак, і реальне буття у повсякденні часто постає перед нами у спотвореному суб'єктивними упередженнями вигляді, що підсилюється у художніх творах, де реальне буття постає ще в більш складних, суб'єктивованих формах, що їх автори намагаються подати як зразки реалізму.

Досліджуючи проблему реалізму ми зустрічаємось зі складною діалектикою дійсного і можливого. Адже, навіть намагаючись бути максимально наближеними до дійсного, автор художнього твору свідомо чи

підсвідомо поринає у царину можливого. Навіть коли декілька авторів пишуть про події реального суспільного чи повсякденного буття, то образи, через посередництво яких вони витлумачують дійсність, виявляються напрочуд відмінними. Отже художня творчість, просякнута світоглядними упередженнями, не обмежується лише світом існуючого, а схильна примножувати різноманіття існуючого. У той же час, художня творчість філософськи-світоглядно змістовна, а тому важливо з'ясувати особливості цієї змістовності. Звідси можливі радикальні висновки, на кшталт запропонованих М. Н. Епштейном, який вважає, що філософія не повинна обмежуватись світом суцього і належного, а повинна примножувати можливі світи. Відтак, філософська мова, відповідно, «має справу з граничною мислимістю як можливістю іншого світу» [1, с. 77].

Розмірковуючи над особливостями філософсько-світоглядного відображення реальності оточуючого нас світу, який ми усвідомлюємо через художні образи, важливою є проблема змістовності літератури. Хоча, лише змістовність літературно-художнього твору – не визначальний чинник, оскільки цікавим твір робить актуальність ідеї та художні засоби її відображення. Дж. Оруел зазначав: «Часто висловлюється думка – у всякому випадку тими, хто надає особливої значущості змістовності літератури, – що книжка не може бути «гарною», відображуючи свідомо хибний погляд на життя. Нам навіюють, що стосовно сучасності кожний твір, якому притаманні справжні літературні якості, повинен бути більш менш «прогресивним» за своїми тенденціями. При цьому не зважають на те, що на протязі всієї людської історії буяли такі ж війни між прогресивними і реакційними силами, а кращі книжки в кожному епоху завжди демонстрували самі різні позиції, в тому числі свідомо хибні» [2, с. 302].

Минуле ХХ століття дало масу літературних творів, пронизаних болючим намаганням ствердження гуманізму і протистояння цинізму та волюнтаризму, серед яких відомі романи «Ми» Є. І. Замятіна, «Скотний двір» Олдоса Хакслі, «1984» Джорджа Оруела, численні твори Франца Кафки тощо. Ці романи цілком реалістичні, оскільки в них визначено і описано ряд змістовно наповнених ситуацій, мотивацій і комунікацій, які постають у футуристичному можливому світі. Узагальнення, якими сповнені ці твори, легко сприймаються як узяті з реального світу.

Джордж Оруел, коментуючи суттєве в романі Є. І. Замятіна «Ми», підкреслив, що Замятін здійснив «... інтуїтивне розкриття ірраціональної

сторони тоталітаризму – жертовності, жорстокості як самомети, обоження Вождя, якого наділено божественними рисами ...» [2, с. 308]. Сам Дж. Оруел, який написав вражаючий за рівнем проникнення в сутність тоталітаризму роман «1984», зазначив: «Погляди письменника повинні бути сумісні зі здоровим глуздом – в медичному розумінні цього слова – і з енергією дієвої думки; окрім цього, ми чекаємо від нього тільки таланту, під яким, вірогідно, слід розуміти переконаність» [2, с. 302].

Є. І. Замятін, Ф. Кафка, Дж. Оруел, О. Хакслі та інші письменники і мислителі першої половини ХХ століття відчували вже тоді, що машинна цивілізація може мати важкі негативні наслідки для людини, оскільки у відносини між людьми все частіше втручається машина. Так, у стривоженому мозку Дж. Оруела вочевидь постає картина допиту-знущання над героєм роману «1984» Уїнстоном, коли: «Без усякого попереджувального сигналу, якщо не зважати на легкий рух руки О'Брайєна, в тіло його влився біль... Він не розумів, це відбувається насправді чи відчуття викликані електрикою; але тіло його потворно звивалось і суглоби повільно розривались» [2, с. 166].

Антиутопія Оруела – це описувана ним одна з можливих форм олігархії, комуністичний режим радянського типу. Зрозуміло, що гуманістична традиція антиутопій особлива, оскільки гуманізм тут суттєво суб'єктивований. Утім, аналіз антиутопій, поява яких спричинена зазначеними вище вражаючими критично мислячого літератора антигуманними і просякнутими жорстокістю влади формами організації суспільного життя, додає певних відтінків і до переосмислення сутності людини. У своїх «Тезах про Фейєрбаха» К. Маркс піддав критиці Л. Фейєрбаха за те, що той не взяв до уваги суспільний характер буття людини, розглядаючи людину як ізольованого індивіда. К. Маркс вважав, що «сутність людини», про яку писав Л. Фейєрбах, ні за яких обставин не є «абстрактом, притаманним окремому індивіду», оскільки сутність людини – це «сукупність усіх суспільних відносин».

Ідеологи тоталітаризму мислили категоріями зухвалої самопевності. Показове твердження уособленого представника тоталітарного суспільства антиутопії О'Брайєна з «1984», який пояснює катованому ним Уїнстону Сміту силу системи: «Життям ми керуємо, Уїнстон, на всіх рівнях. Ви гадаєте, ніби існує щось, що називається людською натурою, і вона, обурена тим, що ми творимо, – повстане. Але людську природу створюємо ми. Люди безмежно податливі. А можливо, ви повернулись до

своєї попередньої ідеї, що повстануть і скинуть нас пролетарі чи раби? Викиньте це з голови. Вони безсилі, як худоба. Людство – це партія. Інші – поза – нічого не значать» [2, с. 182].

Економічне підґрунтя, джерела економічного життя суспільства в антиутопіях не суттєві. Суттєве тут панування витонченої ідеології, ідеології жорстокості і безкомпромісності, витонченого придушення індивідуальної волі, безумовний контроль над статевим життям індивідів і придушення будь-якої здатності індивіда до супротиву. Адже вартість послуг поневолених людей максимально здешевлена, а потреби, тотально контрольовані державною машиною, мінімальні: трохи їжі та мінімально комфортний побут.

Дж. Оруел бачив перспективи створюваного тоталітарного світу, зазначаючи: «Світ страху, зради і мук, світ тих, хто топче, і тих, кого розтоптують, світ, який стаючи більш довершеним, буде ставати не менше, а більше безжальним; прогрес у нашому світі буде направлений до зростання страждань» [2, с. 180]. Антиутопії демонструють ту вражаючу обставину, що в тотально організованому суспільстві неприпустима самочинна індивідуальність. Звідси – селекція особливого виду людини, людини-конформіста, яка смиренно несе свій хрест служіння вождю. Звичайно, це суперечить логіці історичного розвитку живого. Д. Лукач підкреслював: «Саме одиниця живого, як і всезагальність, є основною категорією усякого буття: немає нічого існуючого, що одночасно не було б представником свого роду (загальне) і не існувало б як окрема предметність (окреме)» [3, с. 78]. Очевидно, що людська індивідуальність – це продукт дуже високого рівня розвитку живої природи, а тому людина як індивідуальність може існувати і розвиватись лише в умовах свідомого існування.

Спостерігаючи те, що відбувалось в Європі 1920–30-х років, Оруел зробив певні висновки: «Ми існуємо серед кошмару саме з *тієї причини*, що намагались створити земний рай. Ми вірили в «прогресс», в те, що нами під силу керувати простим смертним, віддавали кесарям Богове...» [2, с. 223]. Справа ще й у тому, писав Дж. Оруел у 1948 році, що завжди знайдеться еретик, ворог суспільства для того, щоб його знову і знову принижували і перемагали. Ніколи не припиняться шпигунство, зрада, арешти, тортури, страти, зникнення людей. Світ стане світом терору. Саме з цих причин нова цивілізація буде заснована на ненависті, у ній пануватимуть почуття страху, гніву і самоприниження.

А подальший розвиток літературно-художнього процесу, свідками якого нині є і ми, свідчить, що уподобання авторів і читачів перехрещуються саме на проблемах можливого й ірреального, що примушує замислюватись над еволюцією людських інтересів і цінностей у добу панування світу віртуальних вимірів, який визначають багато чинників, а насамперед, персональні комп'ютери, Інтернет та впливові іміджмейкери та політичні діячі, які стверджують «новий» гуманізм.

Список літератури: 1. Эпштейн М. Н. Философия возможного. – СПб.: Алетейя, 2001. – 334 с. 2. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. – М.: Прогресс, 1989. – 384 с., с ил. 3. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены: Пер. с нем. Общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского и М. А. Хевеши. – М.: Прогресс, 1991. – 412 с.